

Božena Němcová: Faktúra, kontrafaktúra, fraktúra

PETER ZAJAC

Venujem Bohdane Lommatsch

Pri čítaní textov Boženy Němcovej dochádza k zvláštnemu paradoxu. Vážili si ju súčasníci a napriek postupnému odcudzeniu od vlasteneckej spoločnosti jej vzdali posmrtný hold. V českej literatúre devätnásteho storočia sa stala kanonickou autorkou a jej *Babička* patrí k zlatému fondu českej literatúry a k čítankovej lektúre.

Napriek tomu sprevádza jej dielo nádych inkoherentosti. Ako by existovali tri odlišné autorky – Božena Němcová rozprávok, *Babičky* a korešpondencie. Jej rozprávky sa hodnotili vysoko, ale zároveň ako akýsi predstupeň budúcich literárnych očakávaní, čítanie *Babičky* dospelo po stopäťdesiatich rokoch ku konštatovaniu, že ide o biedermeierovskú idylu a listy sa zhodnocujú až v poslednom čase, pričom ich posudzovanie osciluje medzi estetizáciou (Janáčková 2003) a funkciou v rámci vecnej, praktickej komunikácie (Pokorná 2004).

Zrejme je to už z prijatia jej rozprávok dvoma súdobými autoritami – Josefom Kajetánom Tylom a Karlom Havlíčkom Borovským. Obaja prijali Němcovej rozprávky ústretovo, ale z celkom opačných východiskových pozícií. Tyl honoroval, že ľudovému duchu rozprávok svojím prepisom neublížila, Havlíček ocenil jej básnický spôsob, ktorým rozprávky vypracovala podľa toho, ako to vyhovovalo jej básnickému géniovi.

Tylovi šlo o uchovávať róz rozprávok pri prepise z orálnej do písanej podoby, podstatné bolo preňho pri zmene média dodržanie pôvodnej folkloristickej funkcie rozprávky, Havlíček ocenil v prvom rade estetickú faktúru Němcovej rozprávok. Tyl Němcovej radil, aby sa pustila na iné pole a z hľadiska literatúry pokladal rozprávky za nerovnocenný žáner, Havlíček ju naopak

pobádal, aby ostala aj naďalej na chodníku pravej čistej poézie. Tylovi šlo o národnú, vlasteneckú potrebu, Havlíček vychádzal z Novalisovho chápania rozprávky ako najvlastnejšej formy poézie.

Podobne by sme mohli pokračovať aj pri hodnotení Němcovej *Babičky*. Jeho rozpätie siaha od Václava Černého a jeho príklonu k romantickej povahe *Babičky* až k dnešnému všeobecne zdieľanému Sedmidubského názoru, že ide o biedermeierovskú idylu (Sedmidubský 1991).¹ A nie inak je to pri posudzovaní korešpondencie Boženy Němcovej.

Vo svojej úvahe volím odlišnú perspektívu. Vychádzam z predpokladu, že Božena Němcová je len jedna a že rozprávky, *Babička* a korešpondencia predstavujú faktúru, kontrafaktúru a fraktúru jej písania.

Na začiatku sa treba pristaviť pri samotnom pojme faktúry. Do literárnej vedy ho voviedol výskum avantgardy (Flaker 1989) a používa sa zväčša vo výtvarnom umení (Čepan 1999). Bez nároku na rozdielne chápanie pojmu faktúra postačí pre potreby tejto úvahy jeho elementárne vyznačenie ako vypracovanosti, materiálovosti, vecnosti, pričom základom je zvecnenie, látková prítomnosť vypracovania a ich vnímanie cez pocit materiálovosti.

Pojem kontrafaktúry používam pre potreby tejto úvahy v zmysle druhej, odvrátenej strany faktúry. Faktúra a kontrafaktúra sa majú k sebe ako averz a reverz, líc a opak tej istej mince. Fraktúra je vzhľadom na pojem faktúry „rušiacim faktorom prezenčnej estetickej emfázy“, „zničením, rozbitím alebo roztrhaním“ (Henning – Obermayr – Witte 2006 : 7n) faktúry. Rozprávky Boženy Němcovej chápem ako prejav formovania faktúry jej písania, *Babičku* ako kontrafaktúru rozprávok a korešpondenciu (a osobitne posledné listy) ako fraktúru Němcovej pôvodnej snovej faktúry.

Faktúra

Rozprávka zažila v romantizme svoju hviezdnu chvíľu. Novalis ju označil za „najvyššiu poetickú formu, za samotnú prírodu a steles-

1] Andreas Guski sa odovláva aj na Jiráta, Schamschulu, Poštulkovú a Rothovú (Guski 1991: 149).

nenie romantickosti“ a nazval ju „snovým obrazom“ (Best 1998: 152). Nemeckí raní romantici chápali rozprávku ako poetický, literárny žáner a sami literárne rozprávky písali. V rámci zvýznamnenia konštrukcie moderného politického národa ako národa ľudového sa preniesol dôraz na ľudovú, folklórnu povahu rozprávky a na jej transformáciu z orálnej do písanej podoby.

Romantická rozprávka sa tak v druhej polovici devätnásteho a v dvadsiatom storočí stala predmetom folklóru a v literárnej histórii zaujíma okrajové miesto – v dejinách slovenskej, ale aj českej literatúry sa jej zvyčajne venuje niekoľko riadkov, a to aj napriek tomu, že Dobšinského, Němcovej či Erbenove romantické rozprávky sú nielen najznámejšími, ale podnes zrejme najčítanejšími textami slovenskej a českej literatúry. Gudrun Langerová pritom poukázala už pred štvrtstoročím na metamorfózy rozprávky v českej literatúre konca osemnásteho a prvej polovice devätnásteho storočia, aj na rolu jej literarizácie u Němcovej a Erbena (Langer 1979). Janka Pácalová identifikovala zase slovenskú romantickú rozprávku ako literárny žáner, a to aj v súvislosti s rozprávkami Boženy Němcovej (Pácalová 2004).

Na príklade dvoch variantov Němcovej rozprávky O zlatém kolovrátku možno ukázať premenu folklórnej rozprávky na literárnu. No nielen to – na rozdieloch oboch variantov možno vyznačiť aj vznik romantickej faktúry Němcovej textov.

Rozprávka O zlatém kolovrátku sa tradične vydáva v druhom variante. Pôvodný rukopis rozprávky našiel v roku 1930 Antonín Grund v Erbenovej pozostalosti. Tento koncept, ktorý poslala Němcová Erbenovi, má autorkine početné škrtky a niekedy nečitateľné opravy ako aj Erbenove korektúry ceruzkou (Němcová 1950: 350). S „paní povolením“ potom Erben použil Němcovej rozprávku pri tvorbe známej balady Zlatý kolovrat.

Prvý variant rozprávky sa začína stretnutím Dobrunky s princom, pri ktorom mu dievča podá džbán vody a on jej doňho nasype zlaté peniaze. Dobrunka dá peniaze matke, tá ich ukryje do truhlice, a „Dobrunce se celou noc zdálo o krásnem jezdcí“.

Druhý, kanonizovaný variant je na tomto mieste rozsiahlejší:

„Jindy, když si Dobrunka lehla, po denní práci celá utmáčená brzy usnula; té noci ale nemohla živou mocí usnout; pořád a pořád měla obraz mladého jezdce před sebou a teprv pozdě na noc spánku v náruč klesla. Tu se jí zdálo, že je ve velkém zámku a chotí mocného pána, pán však že je jezdec, kterého včera viděla. Dává jí se velké hody, při kterých je mnoho hostů; tu vstane se svým manželem od stolu a jde s ním do jiného pokoje; on ovine ruku kolem jejího pasu a chce jí obejmout; vtom skočí mezi ně černá kočka a zatne Dobrunce ostré drápy do srdce tak, že jí krev bělostný šat hrkem postříká; Dobrunka vykřikne a vtom se probudí.“
(Němcová 1950: 11)

Na tomto krátkom úryvku sú pozoruhodné dva fakty. Je z neho zrejmy spôsob vzniku faktúry literárneho textu, ale aj romantickej faktúry. Faktúra literárneho textu vzniká rozvinutím dvoch naratívnych rétorických figúr – performácie a ekfrázy. Na rozdiel od prvého variantu sa dianie neexplikuje, ale priamo ukazuje a obraz celej situácie sa líči ako jej opis.

Podstatnejší je však pre nás vznik romantickej faktúry textu. Výrazne je prítomný v iniciačnom obraze belostných šiat popŕkaných krvou, ktoré majú mytologický rozmer zasvätenia do ženstva, ale skrývajú aj hrozby straty nevinnosti. Z hľadiska romantickej faktúry textu je však ešte dôležitejší motív sna, ktorý je v prvej verzii neprítomný. Rozprávka je romantickým snovým obrazom a sen je od Rousseaua po Nervalu romantickou rehabilitáciou kariziánskej diskvalifikácie sna (Dirscherl 1991: 130).

Němcovej naratívna správa o sne je najvýraznejšou zmenou medzi prvým a druhým variantom rozprávky a stáva sa priamo vo výstavbe svedectvom vzniku romantickej faktúry Němcovej raných textov in statu nascendi. Je výrazom romantickej celostnej lyrickej totality Ja vo sne, tak ako o tom píše Němcová v liste sestre Adele: „... ukojila jsem touhu po moři – ve snu, jak často se těším v rozkošných krajinách – ve snu. Sen mi přivodí drahé osoby, jež nikdy více nespatřím, – ve snu bývám někdy celá JÁ – bývám šťastná na chvíli“ (Němcová 2004: 318n).

Kontrafaktúra

Text *Babičky* má faktúru idyly. Otázkou však je, o akú idylu ide. Myslím, že nie je biedermeierovskou idylou, ale jej fóliou. Naratívny základ a priestor textu, ako ho opísal Andreas Guski, je biedermeierovský (Guski 1991: 153). Napriek tomu sú tu však dva otázne momenty. Text *Babičky* má dva rámce. Prvý tvorí Gutzkowov citát o chudobných, ktorí majú viac raja „als wir uns einbilden und selbst besitzen“ (Němcová 1961: 8). Z nášho hľadiska je dôležitý motív raja ako ideálnej krajiny v inom priestore (podobne ako Arkádia, či ostrov Cythera). Druhý rámec sa začína vetou: „Dávno, dávno již tomu, co jsem posledně se dívala do té mírné tváře, co jsem zulíbala to bledé líce, plné vrásků, nahlížela do moudrého oka, v němž se jevilo tolik dobroty a lásky; dávno tomu, co mně posledně žehnaly staré její ruce! – Není více dobré stařenky! Dávno již odpočívá v chladné zemi“ (Němcová 1961: 11).

Trikrát opakované slovo dávno situuje celé dianie do iného, dávnominulého času. Dvojitý rámec *Babičky*, ktorý sa zvykne pri lektúre Němcovej textu opomínať, je však pri čítaní textu kľúčový. Tvorí totiž jeho melancholické, a v tomto zmysle romantické vyznenie mýtického hľadania nenávratne strateného raja. To potvrdzuje aj Němcovej veta v liste Janovi Helceletovi zo 7. 6. 1855: „Po Hynkově smrti, když na mne všechny těžkosti, choroba, zármutek, bída, klam v lidech, jež jsem za přátele držela – vše to když na mne doráželo a mysl moji tížilo, našla jsem v spisech svých lístek, na němž poznamenan byl plán k *Babičce* již od tří let. Čtu s větším a větším zalíbením, a jako nějaká fata morgána začne tu přede mnou vystupovat luzný obraz malého údolíčka, do nejmenších podrobností, a v něm tichá domácnost Proškovíc rodiny, v níž babička hlavní osobou“ (Němcová 2004: 141).

Celá scenéria textu tu vystupuje ako fatamorgána, vidina, prelud. „Údolíčko“, ukotvené zdanlivo ekfrasticky na zemi, sa v podstate vznáša vo vzduchu, a chvejivosť obrazu má čosi spoločné s narcisovským chvením na zrkadliacej sa hladine vody. Gérard Genette ho vo svojej štúdii o barokovej poézii nazval trojakým spôsobom unikania – zrkadlovým, chvejivým a do hĺbky (Genette 1996). Josef Hrdlička k tomu poznamenáva: „Třetí unikání směru-

je do hĺoubky. Genette říká, že je metaforické, ale pro básnickou obraznosť nejhrozivější a vyjadřuje ty nejhĺubší možnosti vodního živlu; každá, sebenevinější vodní plocha v sobě tají hĺubiny. Metaforičnosť tu znamená, že hĺoubka, do níž odraz padá, může být niterná, je tu přítomná obrazná asociace vodní a duševní hĺoubky.“² Túto iritující záhadnú hĺbku má však nielen často citovaný príbeh Viktoriky ako stelesnenia přírodního chaosu, ale aj príbeh starej matky, usporiadaný okolo stredú a jeho miery. Aj on je za pokojom a mierou znepokojivý a temný.

Stratený raj, dávnominulý čas, údolie ako fatamorgána, to všetko sú jednotlivé príznaky práve toho najhrozivejšieho, čo v sebe ukrýva hĺbka. Tou hĺbkou je popri všetkej idylickosti moment všadeprítomnej smrti. Dokonca aj motív babičky ako šťastnej ženy má dvojitú optiku. Prvý raz sa vynorí pri pohľade kňaznej z okna na rodinu Proškových, prichádzajúcu na zámok, druhý raz je pohľadom z toho istého okna po babičkinej smrti a v ústach kňaznej má v sebe čosi smrtelne temné. Nie je to obraz šťastia, ale strateného šťastia a rám okna tvorí vlastne tretí melancholický rámec textu *Babičky*.

V súvislosti s motívom chalúpy ako jednej zo základných rekvizít idyly poznamenáva Vladimír Macura, ktorý inak prítomnosť romantických črt v českej literatúre skôr redukoval: „Sakrálnosť chalúpy je odleskom zvláštni verze českého mesianizmu [...] má skutečně možná méně čitelné projevy, ale přesto existuje a sehrál důležitou úlohu v emancipaci české společnosti“ (Macura 1999: 21).

Mesianistický moment v idyle *Babičky* je na rozdiel od klasicistickej, ale aj biedermeierovskej idyly charakteristický pre idylu romantickú (Kesting 1991). Na tomto pozadí chápem idylickosť *Babičky* ako kontrafaktúru k romantickému snu. Nejde v nej o fantastický priestor rozprávky, ale o fatamorganický priestor idyly. Nejde v nej o sen, ale o vidinu. Nejde v nej o šťastie čarovnej rozprávky, ale o šťastie strateného raja. Nejde v nej

2] Za poukaz na štúdiu a za jej výklad ďakujem Josefovi Hrdličkovi.

o snenie, ale o rozjímanie. Nejde v nej o spokojnosť a radosť, ale o melanchóliu. Myslím však, že ak v nej (vôbec) ide o biedermeierovskú idylu, je v každom prípade romantickou kontrafakúrou sna.

Fraktúra

Príbeh troch posledných neodoslaných listov Boženy Němcovej Vojtěchovi Náprstkovi, datovaných 21. 11. 1861 je dobre známy (Němcová 1995: 210–226). Jaroslava Janáčková v edičnej poznámke k druhému zväzku Němcovej *Korespondence* podotýka, že tvorí výnimku z editorských zásad. Pri poslednom, neodoslanom trojfragmente listu Němcovej Vojtěchovi Náprstkovi z 21. 11. 1861 editori „zcela respektovali jeho pravopisnú i jazykovú podobu včetne zjevných omyľ, ktoré v tomto prípade považovali za signifikantní pro těžce nemocnou pisatelku, již vyčerpání vyrazilo pero z ruky“ (Janáčková 1995: 233).

Grafologický rozbor listov urobila Helena Baková. Píše o „topornosti, ochablosti a napjatosti, ochromenosti“ písma, pohyb pera je „roztřesený, nejistý, brzděný, rozkolísaný“, forma písma je „rozklepaná, polámaná“, rytmus pohybu a formy „narušen“, pohyb „blokován, tlumen“, písmo je „silně vnitřně disharmonické“ (Baková 2001: 85–95).

Grafologický rozbor potvrdzuje fraktúrnosť písma. Dá sa to povedať aj o zostupnom sklone písma od začiatku po koniec riadku, o machuliach, ktoré znemožňujú čítanie a o nezvyčajne častých škrtoch v Němcovej listoch.

Rovnaké fraktúry však vykazuje aj štylistický rozbor listov. Charakteristické sú pre ne vetné anakolúty, strata súvislosti, výpusťky častí vetných celkov, lomenosť myšlienkového výpovede, strata významovej koherentnosti, nedokončenosť ani jedného z troch fragmentov, nenaplnenosť ich praktickej komunikačnej funkcie: „Básnický typ Boženy Němcové se tu vyjevuje v tragickém zlomu“ (Janáčková – Macurová 1995: 163) a dá sa povedať, že jeho rétorickou figúrou je katachréza.

Tri varianty posledného, neodoslaného listu Boženy Němcovej sú predovšetkým svedectvom jej existenciálnej situácie. Sú

príznačným romantickým listom, ktorého vlastnosťou je sekundárna estetizácia textu (Bohrer 1989).

Ak bol základnou vlastnosťou Němcovej romantickej faktúry sen, základnou vlastnosťou jej idylickej kontrafaktúry bola vidina. Faktúra aj kontrafaktúra Němcovej textúry je situovaná do iného, aj keď v oboch prípadoch odlišného sveta. Základnou faktúrou posledných Němcovej listov je tento svet a jeho definitívna rozlomenosť. Sen a mýtická vízia sú v ňom neuskutočniteľné. Svet Němcovej je v troskách a Němcová končí tam, kde začínal Karel Hynek Mácha – v rozorvanosti.

Snom Boženy Němcovej bola spoločnosť rozhovoru, priateľstva a lásky podľa romantického konceptu družnosti Friedricha Schlegela (Hoffmann-Axthelm 1973: 163). Němcovej rozhovory s mužmi aj so ženami v živote stroskotali (Janáčková 2005). Němcovej absolútny nárok na priateľstvo a lásku bol odmietnutý. Možný bol vo sne, v dávnominulom svete a po smrti. Aj to len pritajene.

V Němcovej osude sa zračí spoločný problém romantických žien: pokus o vzburu, romantický „Aufbruch“ sa končí v dobovo príznačnom konštatovaní, že „ženy ustavične rebelujú proti prirodzenému ženskému určeniu a obmedzeniu a predsa sa z neho nemôžu vymaniť“ (Eichendorff 1976: 90).

Božena Němcová snívala vo svojom fikčnom svete fantastický sen o družnosti, ktorý sa rozbil o hrany reálneho sveta.

Literatúra

BAKOVÁ, Helena

2001 Grafologický rozbor, in J. Janáčková a kol.: *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové* (Praha: ISV), s. 85–95

BEST, Otto F.

1998 *Die blaue Blume im englischen Garten* (Frankfurt am Main: Fischer)

BOHRER, Karl Heinz

1989 *Der romantische Brief. Die Entstehung ästhetischer Subjektivität* (Frankfurt am Main: Suhrkamp)

- ČEPAN, Oskár
1999 Tatlinova iniciatíva, in J. Mojžiš: *Znepokojené múzy* (Bratislava: Sorosovo centrum súčasného umenia), s. 159–183
- DIRSCHERL, Klaus
1991 Traummhetorik von Jean Paul bis Lautréamont, in *Romantik. Aufbruch zur Moderne*, edd. K. Maurer, W. Wehle (München: Fink), s. 129–171
- EICHENDORFF, Joseph von
1976 Die deutsche Salon-Poesie der Frauen, in J. v. E.: *Werke* 3, ed. D. Krabiel (München: Winkler), s. 87–101
- FLAKER, Alexander (ed.)
1989 *Glossarium der russischen Avantgarde* (Graz–Wien: Droschl), s. 212–218
- GENETTE, Gérard
1996 Complexe de Narcisse, *Figures*, č. 1, s. 21–28
- GUSKI, Andreas
1991 Die Welt als Schrank. Zur Semantik des Raumes in B. Němcová *Babička*, in *Zur Poetik und Rezeption von Božena Němcová „Babička“*, ed. A. Guski (Wiesbaden: Harrassowitz), 148–181
- HENNING, Anke – OBERMAYR, Brigitte – WITTE, Georg (edd.)
2006 fRaktur. Gestörte ästhetische Präsenz in Avantgarde und Spätavantgarde, *Wiener Slawistischer Almanach*, sv. 63 (Wien–München: Sagner), s. 7–15
- HOFFMANN-AXTHELM, Inge
1973 *Geisterfamilie. Studien zur Geselligkeit der Frühromantik* (Frankfurt am Main: Akademische Verlagsgesellschaft), s. 163
- JANÁČKOVÁ, Jaroslava
1995 Ediční poznámka, in B. Němcová: *Lamentace. Dopisy mužům* (Praha: Český spisovatel)
2003 Předmluva, in B. Němcová: *Korespondence* 1, edd. J. Janáčková, L. Saicová Římalová a kol. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 7–13
2005 Božena Němcová a sestry Rottovy (ve světle nových pramenů a souvislostí), *Česká literatura*, č. 4, s. 493–517
- JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena
1995 Poslední slovesný výkon, in J. J. – A. M. a kol.: *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, (Praha: ISV), s. 153–163
- KESTING, Marianne
1991 Un Voyage imaginaire à Cythere. Der Zusammenbruch der mythischen Idylle von Watteau bis Baudelaire, in *Romantik. Aufbruch zur Moderne*, edd. K. Maurer, W. Wehle (München: Fink)

LANGER, Gudrun

1979 *Das Märchen in der tschechischen Literatur von 1790 bis 1860*
(Giessen: Schmitz)

MACURA, Vladimír

1999 Idyla a česká chaloupka, in *Idyla a idyličnost v kultuře 19. století*,
edd. K. Kaiserová, I. Martinovský (Ústí nad Labem: Archiv města Plzně –
Albis international), s. 11–33

NĚMCOVÁ, Božena

1950 *Národní báchorky a pověsti* (Praha: Československý spisovatel)

1961 *Babička* (Praha: SNKLU)

1995 *Lamentace. Dopisy mužům*, ed. J. Janáčková (Praha: Český
spisovatel)

2004 *Korespondence 2*, edd. J. Janáčková, L. Saicová Římalová a kol.
(Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

PÁCALOVÁ, Janka

2004 *Rozprávka v slovenskom romantizme* (Bratislava, rkp.)

POKORNÁ, Magdaléna

2004 Úvod, in B. Němcová: *Korespondence 2*, edd. J. Janáčková, L.
Saicová Římalová a kol. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 7–26

SEDMIDUBSKÝ, Miloš

1991 Das Idyllische im Spannungsfeld zwischen Kultur und Natur.
Božena Němcová's *Babička*, in *Zur Poetik und Rezeption von Božena
Němcová's „Babička“*, ed. A. Guski (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 27–79

SCHMITZ, Walter

1992 Bettine von Arnims Lebensrollen. Zur Sozialgeschichte einer
Schriftstellerin in der Biedermeierzeit, in *„Der Geist muß Freiheit
genießen...!“ Studien zu Werk und Bildungsprogramm Bettine von
Arnims*, edd. W. Schmitz, S. von Steinsdorff (Berlin: FSP), s. 20

*Prof. dr. Peter Zajac, DrSc., Slovenská akadémia vied, Bratislava;
Humboldt-Universität zu Berlin*